

KİTABİYAT

**Dîvânu Lugâti't-Türk Adlı Eserin Tamamlanmasının 940.
Yıldönümü: Şarkiyatçı, Tarihçi, Antropolog Prof. Dr.
Tınçtıkbek K. Çorotegin'in Araştırmaları**

**940th Anniversary of the Completion of Dîvânu Lugâti't-
Türk: Researches of Orientalist, Historian, Anthropologist Prof.
Dr. Tınçtıkbek K. ÇOROTEGİN**

Olcobay KARATAYEV*

Mehmet Serhat YILMAZ**

Cevdet YAKUBOĞLU***

Tarihçiler, Türkoloji alanında çalışan bilim adamları, coğrafyacılar, Türk Dünyası tarihi ile ilgili kaynakları severek okuyanlar için şarkiyatçı âlim, tarihçi ve antropolog Prof. Tınçtıkbek Kadırmamet uulu (oğlu) Çorotegin tarafından hazırlanmış Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin (Kâşgarlı Mahmud) “Dîvânu Lugâti't-Türk” adlı eseri (Editörler: K. S. Moldokasimov-başkan- ve Prof. T. Ömürbekov, Doçent K. S. Moldokasimov, Turar Yayınevi, Bişkek, 2017, 376s., resim, harita. – Muras Vakfı) önemli bir kaynaktır. Karahanlılar devletinde yaşamış olan Mahmud ibni Hüseyin el-Kaşgarî Barskanî tarafından kaleme alınan bu eserin yazılıp, tamamlanmasının üzerinden bu sene 940 yıl geçmiştir.(1)

1072-1077 seneleri arasında Arapça yazılmış olan kapsamlı, içinde pek çok bilgi barındıran bu ansiklopedik eser şarkiyat, dil bilimleri ve coğrafya gibi bilim alanlarında önemli bir kaynak olarak kullanılmaktadır. Ortaçağ Türk- Müslüman dünyasının önemli bir bilim adamı olan Kaşgarlı Mahmud Barskanî'nin eseri dünyanın her köşesindeki bilim adamlarının, tarihçilerin, antropologların, dilcilerin, folklorcuların ve coğrafyacıların ilgisini çekmiş ve çekmektedir. Bu alanlarda çalışan bilim adamları DLT'ten yararlanıp, bilimin gelişmesine katkı sağlamışlardır. Kısaca ifade edersek “Divan” ve onun içerdiği bilgiler, bir kaynak olarak günümüzde de bilime hizmet etmektedir.

* Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

*** Prof. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Olcobay KARATAYEV-Mehmet Serhat YILMAZ-Cevdet YAKUBOĞLU

DLT; Arap, Türk, Fars, Rus dilleri ile Özbek, Uygur (Arap alfabesiyle), Kırgız ve Azerbaycan Türkçelerine çevrilmiştir. Eserin bazı kısımları Alman ve İngiliz dillerine çevrilmiş, yorumları ile beraber yayınlanmıştır. DLT, Kırgız Türkçesine çevrilmiş olup, bu çeviri eser tarafımızca incelenmiştir. DLT üzerine çalışma yapan ve onu Kırgız Türkçesine çeviren; tarih, etnoloji, dilbilimi, folklor, coğrafya ve felsefe alanına kaynaklık eden Kırgız Şarkiyatçısı, Prof. Tıncıtkbek Kadırmambet uulu Çorotegin'in diğer araştırmaları da en az bu çeviri kadar önemlidir.

Bizim burada tanıttığımız eserinden başka, yazarın yayınlanmış beş yüzden fazla ilmi çalışması bulunmaktadır. Bu araştırmalarının büyük bir kısmı Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin "Divan" adlı eserine aittir. Günümüzde T. K. Çorotegin, yabancı ülkelerin bilim adamları tarafından ünlü Kaşgarî-Barskanî uzmanı olarak kabul edilmektedir.

Bu bilim adamının "Divan" ve onun yazarı âlim Kaşgarî Barskanî adına yazılmış eserleri Kırgızistan'da ve başka ülkelerde yayınevleri tarafından basılmıştır. T. K. Çorotegin doktora takdim tezini 1989 senesinde Taşkent şehrinde savunmuştur.(2) Daha sonra Çorotegin, profesora konusu eserini de Mahmud Kaşgarî-Barskanî ile ilgili yazmış, "Divan" içindeki bilgilere göre Orta Asya'daki Türk halklarının coğrafyasını, etnik kökenini, dillerini, etno-siyasi, etno-kültürel ilişkilerini araştırmıştır.(3) Tez yazımının birincil kaynağı, *Mahmud Kaşgarî Divanı* ve onun içindeki bilgilerden oluşmuştur.

Günümüzde Kaşgarlı Mahmud Barskanî'nin Divanına göre yazılmış Orta Asya Türk halklarının 10-11. asırlardaki etnik tarihini, tüm araştırmalar tarihçi T. K. Çorotegin'e ait çalışmalardan istifade etmek suretiyle kaleme almaktadırlar.(4) Burada, Sovyetler Birliği zamanındaki tarih anlayışında ise bu konuya çok önem vermediklerinin altını çizmek gerekir. Kırgızistanlı ünlü şarkiyatçı Prof. Ömürkul Karaev ve Taşkentli ünlü âlim, şarkiyatçı Prof. Börübay Ahmedov'un danışmanlığında genç bilim adamı T. K. Çorotegin, Arap ve Fars dillerini öğrenmeye başlamış; Orta Asya bölgesinde tarih ve etnoloji biliminde Kaşgarî-Barskanî'yi (tanuu) araştırma yoluna kendini adanmıştır.

Zamanında dünyanın belli, ünlü bilim adamlarının tavsiyesiyle Kaşgarî-Barskanî konusunu doçentlik tezi olarak çalışmaya başlamıştır. O zamanlarda dünyada bilinen şarkiyatçılar Remi Dor, Omelyan Pritsak, Lui Bazen, Jerar Klasson, Türkologlar A. Şerbak, B. Oruzbaeva, tarihçiler K. Şaniyov, E. Trıyarski, Reşat Genç gibi bilim adamları onu bu tezi hazırlamaya teşvik etmiştir. Alman ve Rus bilim adamları K. Brokkelman,

Dîvânu Lugâti't-Türk Adlı Eserin...

V.V. Barthold, S.E. Malov ve başka tarihçilerinin kitapları da ona bu araştırmalarında büyük katkı sağlamıştır.

Çorotegin, Türk bilim adamı Kilisli Muallim Rıfat Bilge, Besim Atalay, M. Şakir Ülkütaşır, Fuad Köprülü, Ziya Gökalp, Zeki Velidi Togan ve Faruk Sümer gibi araştırmacıların “Divan” hakkındaki eserlerini tekrar incelemiştir. Mahmud Kaşgarlı ve onun eserini inceleyen, araştırmada bulunan Amerikalı bilim adamları, etnograf Robert Dankoff ile dilbilimci James Kelly'nin çeviri ve yorumları Çorotegin'in ilgisini çekmiştir. Fakat Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin ilim alanında ilişkilerinin iyi olmaması Kaşgarî Barskanî'nin eseri ve yaşadığı muhit hakkında araştırmaların derinleşmesine engel teşkil etmiştir. Bu konuda karşılıklı çalışmalar sonraki dönemlerde başlamıştır.

Burada dikkati çeken husus şudur ki, Prof. T. K. Çorotegin tarihçi-etnolog olarak Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin “Divanı” ve esere bağlı etnik kökeni, etno-kültür, etno-siyasi ilişkileri hakkındaki araştırmaları kırk sene önce başlamıştır.

T. K. Çorotegin'in “Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eseri– Türk Halklarının Tarihinde Köönörgüs (Eskimez) Bir Kaynak: İlmî Yayın” (Bişkek, 2017, 376 s. resim ve harita) adlı monografisi Türk dünyasında dikkat çekmiş, Ortaçağdaki Türk boyları ve kabilelerinin tarihini, coğrafyasını, siyasî, sosyal hayatlarını, dillerini (lehçelerini), iktisadî ilişkilerini gösteren eser olarak öne çıkmıştır. Divan'daki bilgileri temel alarak yazılan, 10-11. yüzyıl Orta Asya'sındaki etnik, etno-kültürel, etno-siyasal ilişkileri gösteren Çorotegin'in bu monografisi yukarıda bahsettiğimiz konuları derinlemesine araştıran değerli bir eserdir.

Araştırmanın diğer bir önemi; yazarın doğu tarihi kaynaklarının dili olan Arap-Fars dillerinde yazılmış yazma eserlerin eski nüshasını okuyup inceleyebilmiş olmasıdır. Bundan başka yazar, Divan'ın İngilizce baskılarını temin etmiş ve gözden geçirmiştir. Dolayısıyla yazarın kendi monografisine esas olan çeşitli dillerdeki kaynakları ve bu kaynaklardaki bilgileri çok dikkatli kullandığını görebiliyoruz. Elimizdeki ilmî eseri yazarken yazar, aşağıdaki vazife ve amaçlara ulaşma çabasını gütmüştür:

11. asırdaki Tanrı Dağı ve İç Asya (Orta Asya'nın bir kısmı) bölgelerinde yaşamış olan Türk boylarının tarih, kültür, dil, etnik grup, lehçe benzerliklerini ve bazı özelliklerini beyan etmiş, Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin dönemin sosyo-kültürel hayatını anlatan ve ansiklopedik mahiyette bir eser olarak kabul edilen eserini incelemeyi amaç edinmiştir.

Olcobay KARATAYEV-Mehmet Serhat YILMAZ-Cevdet YAKUBOĞLU

Bu çerçevede eserin yazılmasında şu ödevler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır: Mahmud Kaşgarî Barskanî yaşadığı ve eserini yazdığı devre ile o zamanki Karahanlı Kağanlığı, Selçuklu sultanlığı ve Abbasi Hilafeti hakkında siyasi ve etnik konularda bilgi vermektir. Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin hayatı ile ilgili malumatları incelemek; Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı eserinin yazılış tarihini açıklamak; büyük bilim adamının kitabının el yazmasını Orta Doğu'daki tarihi seyahatini, bu el yazmanın sıkça bir devletten başka bir devlete geçişini, bölgelerin kültürel ve etnik yapıları hakkında araştırma yapmak ve bu konuya bağlı olarak Doğu'nun Ortaçağdaki el yazmalarını incelemek; As-Sevi ad-Dımaşki tekrar yazılan "Divanın" el yazmasının ortaya çıkışını ve taş baskı usulünde yayına çıkmasının tarihini incelemek; Tanrı Dağı'nda ve İç Asya'da yaşamış Türk halklarının etnografisi, ad bilimi, siyasi ve etnik tarihi hakkında Divan'daki çeşitli bilgileri incelemek; Mahmud el-Kaşgarî'nin haritacılık ve tarihî coğrafya bilgilerini karşılaştırmalı olarak tahlil etmek ve Divan'daki harita bilgilerini Kırgız Türkçesine çevirmek; Mahmud Kaşgarî'nin Divan'ının ve Yusuf el-Balasagunî'nin (Yusuf Has Hacip) *Kutağdu Bilig* adlı eserinin bazı kısımlarını Arapçadan ve Karahanlı ortak Türk edebî dilinden günümüz Kırgız Türkçesine çevirmektir.

T. K. Çorotegin'in, bu monografisinde amaçladığı hususları gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz. Çorotegin, belirtmiş olduğu gibi "Kaşgarî Barskanî'nin hayatını ve ansiklopedik eserini, mirasını incelemek basit bir şey değildi, ciddi bir ilmî muameleyi gerektirmekte idi. Mahmud Kaşgarî ve eserini üzerine dilci (gramerci ve lehçeci), edebiyatçı, tarihçi, felsefeci, ad bilimci, kaynak tetkikçi, etnolog, haritacı, coğrafyacı ve başka mesleklerdeki bilim adamlarının müşterek çalışmaları başka ülkelere göre Kırgızistan'da bir az geç kaldı. Bizim fikircimizce Kırgızistan'da bu alanın ancak ilk adımlarındayız. Mahmud Kaşgarî ve onun eseri adına yazılmış, savunulmuş ilmî araştırmalar, Sovyetler döneminde her hangi bir tarihçi tarafından gerçekleştirilmemiştir. Diğer bir ifade ile bu alandaki araştırmalar Kırgızistan'ın bağımsızlık döneminden itibaren ileri gitmiş oldu. (5)

Mahmud Kaşgarî, Divan'ında ayrıca Türkistan coğrafyası ile bura üzerinde yaşayan halklar hakkında bilgi veren Müslüman yazarlar (coğrafyacılar, seyahatçiler, din adamları) ve onların eserlerinden de faydalanmıştır Bu alandaki yazarların çoğunluğu Mahmud Kaşgarî Barskanî ile aynı dönemde yaşamışlardır. Bunlar, eserlerini tarihte *İslam Rönesansı* olarak tarif edilen bir dönemde (9-11. yüzyıllar) kaleme almışlardır. İbn-i Hordabih (820-912/913), İstahrî (849/850-934), İbn-i Havkal, İbnü'l-Fakih, Ebû Dulef vb. gibi ilim insanlarının eserleri ve

Dîvânu Lugâtî't-Türk Adlı Eserin...

buunların içerdığı bilgilerin Kaşgarî tarafından Divan'a eklenip, bu sayede eserin muhtevasının zenginleştirilmiş olduğunu, araştırmasında T. K. Çorotegin belirtmektedir. (6)

Ayrıca eserde Divan'ın inceleme tarihine (tarihname) ve onun kronolojisine yer verilmiştir. Yazar, eserde Mahmud Kaşgarî Barskanî ve Divan'ının tarihnamesine dair de özel araştırma yapmıştır. Diğer taraftan Divan'ın yazılış tarihi, onu tercüme edenler, istinsah eden ve tarihi, bu alanlara dair çalışırna yapan bilim adamları, eserin baskıları, yayınlanmış olan ülkeler (Türkiye, Sovyetler Birliği, Almanya, Fransa, ABD, İran, Çin, Kırgızistan, Kazakistan, Azerbaycan) vb. konular üzerine de bilgiler verilmiştir. Yazar, Doğu ve Batı yazma kaynaklarına dayanarak Divan'ın yazıldığı devrin (1072-1077) olduğunu belirtmiştir.

Uygur bilim adamları, Doğu Tanrı Dağları'nda Uygurların mekân tuttuğu Opal (Kırgızca Opol) bölgesindeki mezarın Mahmud Kaşgarî Barskanî'ye ait olduğu söylüyor iseler de T. K. Çorotegin buna katılmamaktadır. Yazarın dayandığı ilmî delillere göre o mezar, Ortaçağdaki şeyhlere aittir. Bu durum, Uygur araştırmacıların Divan'ın yazarının Uygur olduğuna delil getirmek istemelerinden kaynaklanmaktadır ve yazar bu hususu delillerle açıklar. Mahmud Kaşgarî, eski Göktanrı dinine bağlı bir Uygur değildi, bilakis o Hakan Türkü veya ortak Karahanlı Türklerindendi. Onun bize bıraktığı eseri Türk dilinde konuşan halkların zenginliğini göstermektedir.

T. K. Çorotegin, Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin zamanının ortaya koyduğu yaratıcılığı tam olarak açıklayıp göstermek için Arap, Fars ve Türk dillerindeki Müslüman kültürü ile Ortaçağdaki örneklerin karşılaştırılması gerektiğini, Kırgızistan'da Arabistik, İnanistik gibi şarkiyatçı alanları geliştirmek icap ettiğini dile getirmiştir. Demek ki Kaşgarî ve eseri üzerine, günümüzde çeşitli sahalarda çalışan bilim adamlarının ilmî araştırmaları hep birlikte yürütmesi icap etmektedir. (7)

Çorotegin'in çalışmasında tarihname kısmında Divan'ın el yazmasının bulunması, Ali Emiri (1857-1923)'nin eseri yayınlamak için baskıya hazırlık işlerini nasıl yürüttüğü ve Muallim Kilisli Rifat'a verildiği gündenden itibaren günümüze kadar hangi aşamalardan geçtiği incelenir. Bu ilaveten bazı yazarların çeviri ve baskı işlerinde düştükleri yanlışlıklar ile çevirinin yetersizlikleri de yazar tarafından incelenmiştir. Bunun neticesinde yazar; "Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin hayatını ve mirasını öğrenmek sadece Kırgızların görevi değildir. Dünya tarihini araştırmada ve Ortaçağdaki uygarlıkların gelişmesine Türklerin sağladığı katkıların

Olcobay KARATAYEV-Mehmet Serhat YILMAZ-Cevdet YAKUBOĞLU bilinmesi bakımlarından da Kaşgarlıyı incelemek ve tanımak her Türk bilim adamının önemli bir vazifesidir” diye belirtmiştir. (8)

1928 senesinde Karl Brokkelman tarafından “Divan” indeks-sözlük tarzında Macaristan’ın Budapeşte şehrinde Almancaya çevrilip basılır. Böylece bu sözlük hakkındaki ilmî bilgiler, Avrupa’nın ilim dünyasına hızla yayılmıştır.

T. K. Çorotegin, eserinde Sovyetler Birliği bilim adamları (İ. Lemnov, S. Volin, S. Mutalibov vb.) ile Çin’deki Uygur bilim adamlarının tercümelemleri ve onların metin hallerine de ilgi çekmiştir. Divan’ın yazarının yaşadığı döneme dair malumat verdiği kısmında ise Çorotegin, Orta Asya’da ve şimdiki Kırgızistan ve etrafındaki bölgede etno-siyasi durumun ve etnik yapının, siyasi olaylardan dolayı sık değiştiğini tespit etmiştir. Türk kağanlıkları, Uygur devleti, Kırgız kağanlığı, Karluklar, Oğuzlar, Türkesler, Kıpçaklar, Peçenekler ve Türk-Moğol yönetimi altındaki halkların, kabilelerin etno-siyasi ve etno-kültürel sürecini, bunların kaynaşmasını araştırmıştır. Yazara göre, 10. asır başında Tanrı Dağı’nda yeni etnik durum şekillenip bitmiştir. Doğu Tanrı Dağları’nın güney-doğusunda Turfan bölgesinde İslam dinini kabul etmeyen Uygur İdikutlarının (Beylikleri) 1250 tarihine kadar iktidar dönemi sürmüştür.

Turfan beyliğinde Uygurlardan başka Türk halklarından olarak Kırgız, Yağma, Basmil vs. bazı boylar vardı. (9) Şarkiyatçı T. K. Çorotegin, o zamanda Kırgızların Tanrı Dağları’nda yaşadığını, bunların bölgedeki tarihî, siyasi olaylara katıldığını, ilmî format ile kanıtlamıştır. Yazar, eserinde Kırgızların Ortaçağdaki göçleri hakkındaki bazı tarihçilerin (S. G. Klyastorniy ve onun fikrini destekleyenler) konu ile ilgili meslekî fikirlerini eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirmiştir. Bu bağlamda Çorotegin, 10. asırda Tanrı Dağları’nda yaşayan Kırgızların sayısının Güney Sibiryaya, Altay ve Moğolistan’daki Kırgızlara göre daha az olabileceğini ileri sürmüştür. Yine ona göre Kırgızların nüfusları, Tanrı Dağları’ndaki başka Türk halklarına (Çiğil, Karluk, Yağma, Tuhsa vs.) göre de daha az sayıda olmalıdır.

T. K. Çorotegin kendi danışmanı olan şarkiyatçı Ö. Karaev’in fikrini destekleyerek, Tanrı Dağları’nda şekillenen Karahanlılar devletinin kurucularının (hanedanlık veya sülale olarak) Çiğiller (Divan’da Cikil) olduğunu belirtir. Tarihçilerden bazıları (S. Sıdkov vb.) Karahanlılar devletinin kurucularının Karluklar olduğunu ileri sürmüşken, bir kısmı (Reşat Genç vb.) ise Yağmalar tarafından tesis edildiğini iddia etmişlerdir. Bizim fikrimizce T. K. Çorotegin’in, Karahanlılar devletinin idare veya aşiret kurucularının nesil olarak Türk olan Çiğil boyundan çıktığının ilmî

Dîvânu Lugâti't-Türk Adlı Eserin...

olarak ispatını kabul etmek gerektir. Yazarın dediğine göre Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin eseri "Divan", Oğuzlara dayanan Selçukların iktidar bölgesinde (Küçük Orta Asya) yazılmıştı. Bundan dolayı müellif, Türk halklarının içinden sadece Oğuzların kabilelerini bütün olarak saymıştır. Çünkü Selçuklularda insanların o kabileleri bilmesine ihtiyaçları olduğu için, Oğuzların sadece kabile-aşiretlerini değil onların hayvanlara yaptığı en (damga) işaretlerini de Divan'da ifade edilmiştir.(10)

Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin hayatına dair her türlü bilgi, yorum ve tahminler de eserde incelenmiştir. Maalesef, tıpkı Balasagunlu Yusuf Has Hacib gibi Mahmud Kaşgarî Barskanî hakkında da tarihi kaynaklar seyrek malumat vermektedir. Onun doğum tarihi ve vefat ettiği yılları bile belirsizdir. Buna rağmen Mahmud Kaşgarî Barskanî ile ilgili Çorotegin'in monografisinde bu sorulara cevap verilmiştir. Buna göre Mahmud'un soyu Issık Göl'deki Barskan şehriden çıkmıştır. Mahmud'un babası Hüseyin, Isık Göl'deki Barskan şehrinin valisiymiş. Çorotegin, Mahmud ibn Hüseyin el-Kaşgarî Barskanî'nin doğum yeri Barskan şehri ve Isık Göl ve onun halkı hakkında özel bir kısım ayırmıştır. Yazar, Barskan ismine lengüistik açıklama getirmiş, "Barsa (kaplan) ait kale, merkez, kasaba" anlamına geldiğini yazarak, önceki açıklamalarda yanlışlıklar olduğunu ve onu düzelttiğini ifade etmiştir.

T. K. Çorotegin, Karahanlılar sülalesinin yöneticileri hakkında Arapça ve Farsça yazma kaynaklarındaki bilgiler ile Omelyan Pritsak'ın fikirleri ve para ilmi malumatlarındaki yazılara dayanarak, Divan'ın müellifinin soyunun Karahanlılar devletinin kurucularının soylarından geldiğini belirtir. Esasen O. Pritsak'tan sonra Ö. K. Karaev, R. Danoff, C. Kelip ve T. K. Çorotegin bu tahminlerin gerçek olduğunu kabul etmişlerdir. Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin doğum yılı ise tahminen 1029-1038 yıllarına denk gelmektedir.

Müellif, Divan'da ele alınan etno isimleri (boy, soy, halk isimleri), yer-su, dağ, tepe, hayvan, şahıs ve bitki isimlerini de araştırmıştır. Onların ad bilimlerindeki adları ile paralelliklerine dikkat çekmiştir. Bu eserde Orta Asya'ya yerleşen Oğuz, Kıpçak, Kırgız, Tuhsi, Çiğil, Yağma vs. diller, lehçeler hakkında bilgiler ve T. K. Çorotegin'in yorumları ilgi çekicidir. Arapçaya çevrilip, forması bozulmadan, dipnot gösterilen atasözlerinin bin yıldan beri önemini kaybetmeden ve değişmeksizin gelmesi ilginçtir: «Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын талааларын жана калааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры

Olcobay KARATAYEV-Mehmet Serhat YILMAZ-Cevdet YAKUBOĞLU
*алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым,
(жыйнагымдын) тартибин татыналай өтө сымбат кат кылдым»*
diye Arap dilinde şiir halinde yazmıştır.

Yazarın belirlediği Divan'ın yapısı sekiz bölümden oluşup, bir girişle başlamaktadır. Kitapta muhteva olarak şu konulara yer verilmiştir: Türk dilini öğrenmenin değeri, bu eserin kimin adına yazıldığı, yazarın Türklerin yaşadığı ülkeleri gezdiği, yazarın kitabı yazmadaki usulü, Türklerin kullandığı on sekiz harfli alfabe (bu sayıyı Mahmud Kaşgarî göstermiştir), Türklerin büyük boy ve kabilelerinin isimleri, onların Avrasya'daki bölgelere yerleşmeleri, dillerini sınıflandırma ve başka malumatlar.

T. K. Çorotegin'in ifadesine göre eser; Ortaçağdaki İslam felsefesine büyük katkı sağlamıştır. (11) Ona göre Mahmud Kaşgarî Barskanî, Türk dilini bir bütün olarak kabul eden, etnik grupların durumuna ve lehçe özelliklerine göre karşılaştırmalar yapan, kendine özgü araştırma usulleri kullanan bir bilim adamıdır. Mahmud Kaşgarî Barskanî, Divan'da yedi bin beş yüz (bazı kaynaklarda dokuz bin) söze etimolojik açıklama (Arap dilinde) getirmiş ve kelimeleri alfabe tarzında sıralamıştır. Bu usul ve beceri, günümüzdeki bilim adamlarını şaşırtmıştır. Bazı kelimeleri izah için verdiği atasözlerinin sayısı 290'a ulaşmaktadır. "Divan", Mahmud Kaşgarî Barskanî'yi kendi zamanının ilk Türkoloji âlimi, Arap dil biliminde yeni usulleri kullanan ve Türk dillerini kolaylaştırıp, faydalanabilmeyi sağlayan dilbilimci olarak göstermektedir. Gerçekten, Mahmud Kaşgarî'yi karşılaştırmalı dilbilim alanında çalışmalarla işe başlayan Türkoloji ile Arap dilinin ilişkilerinde ilk adımı atan bilim adamı olarak görebiliyoruz. (12)

"Divan", bugünkü tarih ve etnoloji ilmi için değerli kaynaktır. Mahmud Kaşgarî, "Batıdan (Rum-Bizans) Çin'e kadar uzanan halkları gezdim, onların dillerini öğrendim; Kırgız, Kıpçak, Karluk, Oğuz, Çiğil gibi kabileleri ziyaret ettim" diye yazmıştır. Evet, T. K. Çorotegin'in belirlediği gibi Divan'ın yazarı, bütün Türk kabilelerini (soylar) ve onlara komşu olan Sakalab (Slavyan), Arap, Fars vs. halkları sıralamıştır. O, zikrettiği halkları Türklerin bir parçası olarak kabul etmiştir. E. R. Teişov, Ö. K. Karaev, R. Dankoff, C. Kelly vb. bilim adamları Karahanlılar devrindeki devlet dilinin Çiğil dili olduğunu ifade etmişlerdi. Bu fikre kitabın yazarı T. K. Çorotegin de katılarak etnoloji ve lengüistik üzerine gerçekleşen birliktelikleri dile getirmiştir.

Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin Divan'ındaki dünyanın yuvarlak haritası da 1915-1917 tarihlerinden beri araştırılmaya başlanmıştır.

Dîvânu Lugâtî't-Türk Adlı Eserin...

Dünyanın yuvarlak haritası olan Müslüman haritaları (el-İstahri, el-İdrisi, İbn Havkal, el-Ceyhanî, el-Kazvinî vs.) ile Divan'daki haritanın arasında bazı farklar göze çarpmaktadır.

T. K. Çorotegin, Divan'daki dünya haritasındaki malumatları Kırgız diline çevirmiştir. Eserde yuvarlak haritada verilen yer, su, dağ, tepe isimleri ve onlarla ilgili tarihî yazma kaynaklarda bulunan bilgiler arasında paralel analizler yapılmıştır.

Çorotegin, Divan'ın yuvarlak haritasındaki onomastik adları araştıran (Ş. Umnyakov, H. Hamidov vb.) bilim adamlarının bazı yanlışlıklarını tespit ederek bunları düzeltmiştir. Ayrıca, Kırgız coğrafyacısı, haritacısı S. Ömürzakov'un konu ile ilgili fikrine de katılmıştır. Çorotegin, bunlardan başka Divan'ın tek el yazmasının Orta Doğu'ya gidişi ile Divan'ın yazıldığı tarihten İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ne kabul edildiği güne kadar geçen süreç üzerine bir araştırma yapmıştır. 11. asırdan 20. asrın ilk çeyreğine kadar Divan'ın yalnız el yazmasında 14 kere düzenleme ve tekrar yazımlar olduğu metin okuma esnasında ortaya çıkarılmıştır.

Bu konuda yazar önceki Kaşgarî Barskanî araştırmacılarının da fikirlerini inceleyerek, her ikisini karşılaştırmıştır. İran'ın Save şehriden Şam'a gelen Muhammed ibni Ebu Bekir ibni Ebu'l-Feth es-Sâvî ed-Dımaşkî adlı bir kişi, 1266 senesinde Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin Divan'ının asıl nüshasına sahip olan birisinin ricası ile bu asıl nüshadan tekrar istinsah etmiştir. (13) Bu bilim adamı es-Sâvî ed-Dımaşkî ismi ile tarihte isim bırakmıştır.

T. K. Çorotegin, eserinde Doğu Türkleri hakkında Mahmud Kaşgarî'nin malumatlarına geniş yer vermiştir. Kırgızların dili lehçe özellikleri bakımından Karahanlı (Hakan dili) edebî dilinden çok farklı olmadığından, Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin onların kavramlarını, kelimelerini bu edebî dilden ayırıp, özelleştirip yazmamış olduğunu tahmin ediyoruz. Yazarın "Kırgız" adını ve onun anlamı ile ilgili fikirleri, düşünceleri büyük bir araştırmadır. Divan'da Kırgız ve Kırgızlar beş kere zikredilmiştir. Yazar başka tarihî kaynaklardaki Kırgızlar hakkında yazılmış belgelere dayanmış ve bunları dilbilimi açısından karşılaştırarak vermiştir.

Ondan başka, bu bölümde Kırgızların eski göçü, Yenisey ve Tanrı Dağı Kırgızlarının etnik, kültürel, dil üzerindeki benzerlikleri kaleme alınmıştır. Yine Türk vatani sayılan Uygur topraklarını ve onların yerleşik bölgelerini, dinî inançlarını, Hatun-sini yeri (Ötükent) hakkında çok ilginç ilmî fikirler bu çalışmada yer bulmuştur.

Olcobay KARATAYEV-Mehmet Serhat YILMAZ-Cevdet YAKUBOĞLU

Divan müellifi, Türklerin sosyal hayatı, çiftçiliği, gelenek-görenekleri, yemekleri, kıyafetleri, astronomi düşünceleri, güzel sanatları, millî gelenek ve oyunları, Türklerin dinî inançları ve Kur'an-ı Kerim hakkında bilgiler vermiştir. Genel olarak T. K. Çorotegin, Divan'da kaleme alınan bilgiler ile Mahmud Kaşgarî Barskanî'nin yaşadığı dönemin en büyük etnoloji, dilci, tarihçi, coğrafyacısı olduğunu ispat etmektedir. Bu ilmi çalışmasıyla Çorotegin, eseri yazma amacına ulaşmıştır. T. K. Çorotegin'e istikbalde, ilim hayatında başarılar dileriz.

Kaynaklar:

1. Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. Автореферат. канд. дисс. –Ташкент, 1988. - 22 с.

2. Чороев Т.К. Этноним «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари // Вопросы этнической истории киргизского народа. — Фрунзе: Илим, 1989. — С. 113—121;

3. Чороев Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья, Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. — Ташкент: Фан, 1991. — С. 107-114.

4. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX—XIII вв. / Науч. ред. Б.А.Ахмедов. — Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1995. — 208 с.

5. Чороев Т.К. «Диван лугат ат-түрк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я.Сушанло. — Фрунзе: Илим, 1987. — С. 12—26.

6. Чоротегин Т.К. Барскоон шаары – Махмуд Кашгари Барсканинин туулган жери // “Махмуд Кашгари – Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы” аттуу 2-эл аралык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы. – 21-23-апрель, 2016-жыл, Бишкек шаары. – Чыгыш университети; Түрк дүйнөсү шаарлардын акимияттарынын биримдиги. Карабүк университети. - Б. 23-31. Чоротегин Т. Махмуд ибн Хусейин ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги (1072—1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары: Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга

Dîvânu Lugâti't-Türk Adlı Eserin...

талаптанып жазылган дисс. авторефераты. — Бишкек: Кыргыз Респ. УИАсынын Тарых институту, 1998. — 48 б.

7. Çorotegin T. Kaşgarlı Mahmut, İpekyolu. — İstanbul. — 1995. (Eylül), Sayı 21. — S. 62—64.

8. Çorotegin, Tınçtıkbek. Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar // XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994). - Kongreye Sunulan Bildiriler: II. -Ankara: TTK Yay., 1999 içinde. - S. 313-316.

9. Çorotegin, Tınçtıkbek. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları // Bozkırdan Bağımsızlığa Manas / Haz., Emine Gürsoy-Naskalı. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde. - S. 160-164;

Çorotegin T. Mahmud Kaşgarînin «Divanının» orto kılımdarda cana cañi doordo maalım boluşu tuuraluu // Dil Dergisi. — Ankara. — 1995. — No 27, S. 33— 37.

